

Tanulmány

TAKÁCS MIKLÓS

Jog, trauma és irodalom összefüggései

Borbély Szilárd *Halotti Pompa* és *Egy gyilkosság mellékszálai* című kötetében*

Tíz évvel a *Halotti Pompa* megjelenése után még mindig érvényes az akkori kortárs recepció észrevétele, miszerint a kötet egyik legfontosabb dilemmája a személyes és személytelen megszólalás közötti választás kényszere. Dérczy Péter például úgy látja, hogy az a hatalmas fájdalom, amit a 2000 karácsonyán történt rablógyilkosságban áldozatul esett édesanya elvesztése és az életveszélyes sérüléseket elszenvedő édesapa szenvedései miatt érzett a költő, nem kaphat pusztán személyes formát, mert az „költőileg veszélyes beszédmódokhoz” vezetne.¹ Fazakas Gergely Tamás szerint azzal, hogy az első két részt a barokk irodalom hagyománya erősen meghatározza, már nem is beszélhetünk jól körülhatárolható énről, a középpontban inkább egy ő, a siratott áll.² Mikola Gyöngyi már a recenziója elején leszögezi, hogy a kötetkompozíció „a személyesség-személytelenség ellentétére épül”,³ és hasonlóan erős állítással kezd Márton László is: „A *Halotti Pompában* a szubjektumtól eltekintő olvasás, illetve az ilyen olvasásra irányuló kísérlet meglepően gyorsan visszavezet a szubjektumra vonatkoztatott olvasáshoz.”⁴

A későbbi fogadtatástörténetben is úgy kanonizálódott a kötet, mint ami (a Petri György és Tandori Dezső nevéhez köthető személytelen és a személyes formákat ironizáló költészeti paradigma után) fordulatot hozott és rehabilitálta az elsősorban a fájdalomról és gyászról való beszédet.⁵ A legfrissebb, a kortárs magyar irodalmat áttekintő írás a posztmodern halálköltészet kiemelt darabjának tekinti a *Halotti Pompát*, melynek az az érdeme, hogy a kötet jegyzetei erősen kötik ugyan a személyes léthez a verseket, de mégis „innét kiindulva az erőszaknak kiszolgáltatott létezés általános képévé tágítja azt”.⁶ A fenti idézetekből egyfajta tanácstalanság is kiolvasható, mint hogyha egyáltalán nem lenne megfelelő értelmezési kerete a *személyes–személytelen* ellentétpár a kötet verseinek. Ebben a bizonytalanságban hagynak bennünket az idevágó

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ DÉRCZY Péter, *A fájdalom katedrálisa*, Élet és Irodalom, 2004/25, 27.

² FAZAKAS Gergely Tamás, *Elbeszélhetetlenségében elbeszélhető beszélgetés. Olvasási javaslatok Borbély Szilárd Halotti Pompa című kötetének és a régiség irodalmának metszéspontján*, Debreceni Disputa, 2004/11–12, 105.

³ MIKOLA Gyöngyi, *Lázadó imakönyv. Borbély Szilárd: Halotti Pompa*, Pannonhalmi Szemle, 2005/1, 110.

⁴ MÁRTON László, *Visszajára fordítani. Borbély Szilárd: Halotti Pompa*, Jelenkor, 2005/4, 390.

⁵ BEDECS László, *Húszasok, harmincasok. Napjaink „fiatal” költészetéről*, Prae, 2008/3, 16.

⁶ NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája*, Pozsony, Kalligram, 2012, 109.

költői nyilatkozatok is. Egy Molnár Csabának adott interjúbán Borbély Szilárd a verseket a tarothoz hasonló jószerszövegnek tartja, „amelyek kapcsolatban állnak egy állapottal, egy pillanattal, az időnek egy nagyon is személyes, mert emberen keresztül feltároló pillanatával. Nem individuális, hangsúlyozom, csupán személyes pillanatával. A perszóna pillanata ez, amely behelyettesíthető viselője a létezés egy formájának, egy nagyon speciális formájának. A *Halotti Pompa*ban, és a korábbiakban a játékosság így is működik.”⁷ A *perszóna* szó itt ugyanúgy jelent személyiséget, mint maszkot, ami, mondanunk sem kell, ismét a személytelenség irányába mutat.

Ennek az eldönthetlenségnek, a személyesként vagy személytelenként való olvasás dilemmájának nyugtalanító kérdését legélesebben Márton László veti fel: „vajon kell-e ezt a tényt [a költő szüleinek tragédiáját] tudni a *Halotti Pompa* teljesebb megértéséhez? [...] vajon e tény olvasói-befogadói tudomásulvétele nem vezet-e óhatatlanul valamiféle kicsinyes, földhözragadt referenciális olvasáshoz?”⁸ Határozottan azt gondolom, hogy a megfelelő választ öntudatlanul is egy ezzel párhuzamosan megjelenő kétrészes tanulmány, Menyhért Anna *Személyes olvasás* című írása adhatja meg.⁹ A szöveg alcíméből (*Traumairódalom*) kiderül, hogy a dilemma feloldásához először is a *Halotti Pompa* verseit traumaszövegeknek kell tekintenünk. Ezt az eddigi recepció viszont elmulasztotta megtenni, legfeljebb hasonlatok szintjén emelik be a kritikákba ezt a fogalmat, mint Szilágyi Ákos, aki „vers-sebekről” beszél,¹⁰ vagy Borbély fordítója, Ottilie Mulzet, aki többek között az első rész központi traumájának a „Test és Lélek erőszakos szétválasztását” tartja.¹¹ Vagy csak későbbi szövegekre nézve tekintik érvényesnek ezt a megnevezést, mint Németh Zoltán, aki traumaszövegeknek csak a következő verseskötet, *A Testhez* költeményeit nevezi.¹² Pedig a költészetben megjelenő traumaszövegeknek épp az az egyik ismérvük, hogy fluktuálnak személyes és személytelen között, személyesek az érzelmi terhelés miatt, személytelenek a távolságtartás miatt.¹³ Mint látni fogjuk, a *Halotti Pompa* verseire vagy a tragédiát prózába öntő *Egy bűntény mellékszálaira* (szigorúan a pragmatikai szintet, a beszédhelyzetet tekintve) inkább az utóbbi igaz. A személyes olvasás stratégiája, melyben elvárás, hogy a tanulmányíró számoljon a szövegben jelenlévő személyes elem megkerülhetetlen-

⁷ Ráérő idő. Beszélgetés Molnár Csabával = BORBÉLY Szilárd, *Egy gyilkosság mellékszálai*, Bp., Vigilia, 2008, 178. (A továbbiakban: *Egy gyilkosság...*) – A Bedecs Lászlónak adott interjúbán (BEDECS László, *Egyszer láttam zsináfort*. Borbély Szilárd = B. L., *Mi volt a kérdés? Beszélgetések kortárs magyar költőekkel*, Bp., Kijárat, 2010.) egyszer arról beszél, hogy a líraolvasók elvárják a személyességet (168.), később viszont a versnyelvet a többi műnem nyelvvel szembeállítva nem tartja személyesnek, hanem inkább „erősen műfajfanatikus beszédnek” (179.).

⁸ MÁRTON László, *Visszajára fordítani*, i. m., 391.

⁹ Márton László recenziója a Jelenkor 2005/4-es, MENYHÉRT Anna *Személyes olvasása* először pedig az Alföld 2005/3-as (65–80) és 2005/4-es (79–95) számában jelent meg. Jelen írás a tanulmánykötetben újraközölt változatra hivatkozik: *Személyes olvasás*. *Traumairódalom* = MENYHÉRT Anna, *Elmondani az elmondhatatlant*. *Trauma és irodalom*, Bp., Anonymus–Ráció, 2008, 11–60.

¹⁰ SZILÁGYI Ákos, *Halálbarokk* = Sz. Á., *Halálbarokk*. *A semmi polgárosítása*, Bp., Palatinus, 2007, 225.

¹¹ OTTILIE MULZET, „Valóság, rom formájában”. *Megjegyzések Borbély Szilárd Halotti Pompa című könyvéhez*, Debreceni Disputa, 2006/6–7, 34.

¹² NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármasságának stratégiája*, i. m., 41.

¹³ MENYHÉRT Anna, *Előszó* = M. A., *Elmondani az elmondhatatlant*, i. m., 7.

ségével és a saját érzelmeire és motivációjára is reflektáljon,¹⁴ mégis azért lehet ebben az esetben is alkalmas értelmezői mód, mert nem fedti el azt az érzelmi hatást,¹⁵ amit a szövegek és a jegyzetekben közzétett, egy rablógyilkosságról beszámoló hírlapi tudósítás kivált. És nem kívánja titkolni azt a megdöbbenést sem, ami a költő váratlan, 2014 februárjában bekövetkezett halála váltott ki sokakban és bennem is. De ennél személyesebb hangvételű nem lehet már egy tudományos igényű szöveg, mint ahogy Menyhért Anna sem tolja előtérbe önmagát a *Személyes olvasás* lapjain. Csak rámutat arra, hogy a magyar irodalomtudomány személytelen jellegének nagyon is történeti okai vannak, ő főként a Kádár-korszak marxista ideológiájának továbbélő hatásait okolja, mely a személyességben az autonóm polgár közösségiséget elutasító gesztusát látta.¹⁶ Ezt azzal egészíteném ki, hogy a rendszerváltás után az irodalomtudományi diskurzus személytelenségét a pszichologizálás vádjától való félelem is mozgatja, csakúgy, mint ahogy a szöveggel, az olvasással szemben a keletkezéstörténetet hangsúlyozó pozitívizmussal való azonosítástól is tart. Azaz, a szövegek olvasásának az a módja, amely szerint szigorúan le kell választani a szerzőtől, hat a tanulmányíróra is, aki saját személyességét is ennek mintájára szorítja vissza.

Jog, trauma és irodalom összefüggései

Menyhért Anna a személyes olvasás útmutatásai szerint egy szintén 2004-ben megjelent szöveget elemez, választása Németh Gábor „traumaregényére”, a *Zsidó vagy?*-ra esett. Verseket, tudtommal, eddig nem elemzett a trauma kontextusának bevonásával. Ez nem véletlen, a nemzetközi szakirodalomban is az interpretációknak az elsőprő többsége prózával foglalkozik, elvétve találunk Baudelaire vagy Celan-versekről ilyen típusú elemzéseket, itthon is talán Pilinszky és Radnóti kapcsán kerül képbe egyedül a trauma mint értelmezési keret. Kézenfekvő a magyarázat, hogy a traumatikus esemény mégiscsak történetként tűnhet fel újra, még ha ezt a narrativitást meg is akadályozza, esetenként teljesen megkérdőjelezi. Ebből következőleg a trauma színrevitele az epikai műveknek kedvez.

Hasonló hátránnyal indul a líra, ha egy másik kontextussal, a joggal való kapcsolatot vizsgáljuk. Ahogy Barbara Johnson rávilágít, valahogy ennek a viszonynak a vizsgálatánál a líráról megfeledkeztek, pedig az „törvénytisztelőbb”.¹⁷ Természetesen ezalatt például a verselési szabályok betartását érti,¹⁸ és nem a jogszabályok tiszteletben

¹⁴ MENYHÉRT Anna, *Személyes olvasás*, i. m., 52–53.

¹⁵ *I. m.*, 52.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ BARBARA JOHNSON, *Antropomorfizmus a lírában és a jogban = Figurák*, szerk. FÜZI Izabella, ODORICS Ferenc, Bp.–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2004 (Retorikai füzetek, 1), 133.

¹⁸ Először erősen sántító hasonlatnak gondoltam azt a többször is hangoztatott érvét, hogy a költők börtönnek tekintették a szonettformát. (*I. m.*, 133, 154.) De a *Halotti Pompa* verseinek olvasása arra ébresztett rá, hogy valóban van egy ilyen „szonett-kaloda” (SZILÁGYI Ákos, *Halálbarokk*, i. m., 223.). A klasszikus szonettforma ugyan csak a második és harmadik könyvben tűnik fel, de nagyon sok olyan vers van, ami csak minimálisan tér el ettől a formától, mintha nemcsak variálná a szabályait-törvényeit,

tartását, mert akkor már a szerző a jog nyelvén természetes személynek, esetleg jogi személynek számít. És éppen ebben áll a látszólag két nagyon távoli terület közös pontja, nevezetesen, hogy egymástól nagyon különbözően fogalmazzák meg, hogy mi egy személy, de a kérdés megválaszolása mindkettőnek komoly téttel is jár, számunkra különösen annak a kérdése, hogy van-e kapcsolat grammatikai én és az „alkotmányos személy”, a jogalany között.¹⁹ Állításom szerint ugyanis a *Halotti Pompa* és párja, az *Egy bűntény mellékszálai* nemcsak a személyes–személytelen szembenállását kérdőjelezi meg, hanem a jogi szubjektum státuszát is és közvetve ezzel magának a jognak és az igazságszolgáltatásnak a traumára adott válaszainak az érvényességét is. Tehát éppen annak az elvárásnak nem tud megfelelni, amit a nürnbergi per óta kollektív szinten is szán neki a nyugati civilizáció, nevezetesen, hogy az erőszak okozta sebekre ez az intézmény reagáljon.²⁰ Shoshana Felman lényeges észrevétele a nürnbergi, az Eichmann- és az O. J. Simpson-per vizsgálata kapcsán, hogy a jognak egy olyan dologra kellett volna választ adnia, amit nem lehet a tudatos szintjére felhozni, vagy amire vak a tudat; aminek el kellene hangoznia a bíróságon, az pontosan az, amit nem lehet artikulálni jogi szaknyelven.²¹ Mivel ennek tehát nem tud eleget tenni, mintegy pótcselekvésként, a per öntudatlanul is megismétli a traumát.²²

Ahelyett tehát, hogy segítené a trauma feldolgozását, továbbmélyíti azt. Pontosan ezt jelzi a *Halotti Pompa* egyik verse, a *Végső Dolgok. Az Ítélet* és szinte teljes egészében az *Egy bűntény mellékszálai*. De mielőtt még belekezdzenék ezeknek a szövegeknek és más versek elemzésébe, fontos tisztázni a jog, a trauma és az irodalom kapcsolatát. Korántsem pusztán csak ellentétes a viszonya a jognak és az irodalomnak, ha traumát kell feldolgozniuk. Felman szerint a jogban és az irodalomban a traumának tulajdonított jelentés egyszerre informálja és helyettesíti a másikat, konfrontációjuk (az, hogy két külön szótára az emlékezésnek) mutatja meg adekvát módon a trauma dekonstruktív erejét.²³ A dekonstrukció érinti mindkét felet, mégpedig úgy, hogy „az irodalom egyszerre nevezi meg a jogi diskurzus felbomlásának a helyét, és válik a jog derridai értelemben vett szupplementumává”.²⁴ Az irodalom tehát másként szolgáltat igazságot a traumát elszenvedett személynek, mint a jog, azaz Shelley által a világ el nem ismert törvényhozóinak nevezett költők²⁵ nemcsak az emberi, a szubjektum meghatározásában járnak más úton, mint a jog, hanem a trauma feldolgozásában is. Ezt a szupplementum-jelleget egyértelmű jelzi az *Egy bűntény mellékszálai* címe is, hiszen egy jogi fogalom kap kiegészítést, a bűntényt el-

hanem roncsolná is őket. Mintegy kicsinyítő tükörként mutatva fel a törvényi keretek fenntarthatatlanságát és az emberre gyakorolt torzító erejét.

¹⁹ *I. m.*, 134–135, 143.

²⁰ Shoshana FELMAN, *The Juridical Unconscious. Trials and Traumas in the Twentieth Century*, Cambridge–London, Harvard UP, 2002, 3.

²¹ *I. m.*, 4.

²² *I. m.*, 5.

²³ *I. m.*, 8, 165.

²⁴ SOMOGYI Gyula, *Dekonstrukció és etika között. A trauma alakzatai Shoshana Felman és Cathy Caruth írásaiban*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4, 26.

²⁵ Barbara JOHNSON, *Antropomorfizmus a lírában és a jogban*, i. m., 158.

követők utáni nyomozás vezet másfelé, olyan utakra, amelyek nem vezetnek el a tettesek megtalálásához, de valami mást felismertetnek. A szöveg vége felé a cím két szava más-más mondatokban tűnik fel, de hasonló kontextusban: „Egy bűntény, akár egy szöveg, mindig csak értelmezéseiben létezik.” Illetve: „Ha követjük a nyomozás végső kimenetele szempontjából az akták mellékszálait, körvonalazódik egy másik értelmezési modell”.²⁶ A cím tehát éppen egy olyan helyen adódik össze, ahol eleve hangsúlyos helyen van jelen szöveg és értelmezés. Az igazságszolgáltatás és bűnüldözés így maguk is értelmezendő kulturális gyakorlatokká válnak a beszélő tekintetében.

„*Illúziók azok a jogok, amelyekben hiszünk*”²⁷

Ha belelapozunk a kötetbe, az ezt az írást megelőző interjúkba és esszébe, akkor azt láthatjuk, hogy Borbély Szilárdot ez a kérdés már korábban is foglalkoztatta. Egyrészt a már említett traumatikus ismétlés miatt szembesül a jogorvoslás korlátaival: „És tudod, amikor napokig mostam a vért a szüleim lakásában, aztán végignéztam a bírósági eljárás során az emberi nyomorúságnak, a butaságnak a színjátékait, akkor azt gondoltam, nem szabad ehhez a dologhoz soha úgy nyúlnom, hogy ez a sok mocsok a haláluk emlékéhez tapadjon.”²⁸ Másrészt teoretikus síkon is igyekezett a jog ezen fogyatékoságát orvosolni az először a Vigiliában megfogalmazott fölszólításával, amely szerint az embert, mint jogi szubjektumot újra kell fogalmazni.²⁹ A *Halotti Pompának* volt is olyan olvasata, mint Márton Lászlóé, aki ezt az újrafogalmazási igényt összekötötte a versek erőszak-tapasztalatával,³⁰ de a kötetről adott szerzői nyilatkozatok is újra és újra visszatérnek a modern jog történetiségéhez, tehát ahhoz, hogy az mégis csak korlátozott érvényű diskurzusnak tekinthető. Tillmann Józsefnek azt árulja el például, hogy a versek írása közben ismerte fel, hogy a felvilágosodás vallási rendszerként is elgondolha-

²⁶ BORBÉLY Szilárd, *Egy bűntény mellékszálai = Egy gyilkosság...*, 201. – Az *Egy bűntény mellékszálainak* két szövegváltozata létezik: az első az Élet és Irodalom 2007-es utolsó számában jelent meg, a második pedig a már idézett esszékötetben. Ez utóbbi hosszabb, 25 részből áll, és mindegyik részt (főként az evangéliumokból vett) mottó vezet be. A korábbi 29 részes ugyan, de feszebb szerkesztésének köszönhetően rövidebb, a mottók mellett hiányoznak belőle a forrásmegjelölések is. Feltehetőleg a korábban megjelent egy meghúzott, rövidített változata a másíknak. (az *Árnyékképrajzoló* című, szintén 2008-as prózákötetben is a rövidebb változat jelent meg). A hosszabb változat valamennyire stilárisan eltér, az elemzésem azért épít erre a kevésbé artisztikus hatású szövegre, mert a csak itt szereplő részek között vannak olyanok, amelyek fontos szerepet játszanak az olvasat kialakításában. Természetesen maguk a hűzások is beszédesek lehetnek.

²⁷ BEDECS László, *Egyszer láttam zsiráfot*, i. m., 173.

²⁸ *Az igazí nevem nem ismerem. Beszélgetés Lucie Szymanovskával és Kiss Szemán Róberttel = Egy gyilkosság...*, 101. Hasonlóan érvel Lapis Józsefnek is, amikor a közéleti szerepvállalását indokolja: „Egyébként erre is a szüleim esete ösztönzött. Akkor láttam bele a bűnüldözés, a törvényesség betartásáért szavatoló ügyészi, bírói, rendőri szervek munkáiba. Hervasztó volt. Az állampolgári lét jogfosztottságával, a civil társadalom és az emberi méltóság deficitjével akkor kellett szembesülnöm.” (LAPIS József, *„Jelekkéll vannak tele a napok”*. *Beszélgetés Borbély Szilárddal*, Debreceni Disputa, 2006/6–7, 38.)

²⁹ *Virraszt, virrasztás, virrasztó = Egy gyilkosság...*, 155.

³⁰ MÁRTON László, *Visszajára fordítani*, i. m., 397.

tó.³¹ Fodor Péternek pedig arról beszél, hogy a középkori és barokk szövegek már csak azért is meghatározóak a kötet szefunkcmpontjából, mert azok még a jogtudat előtti lélek vagy (mai szóval) szubjektum szerkezetét mutatják, szemben a modernséggel, ahol az individuumok önszemléletét a jog hatja át, s ennek tekintetében az ember többé már nem transzcendens dimenziókkal bíró létező, „hanem etikai problémákat felvevő, de mindezzel együtt is mint anyagi dolgot: szubjektumot” jelent.³²

A kötet nyitószövege, a *Töredékek a gyilkosságról* meditációja szintén érvénytelennek látja a jogi kontextust: „A gyilkosság Jézus halála esetében elveszíti jogi összefüggéseit, felfüggesztődik a politikai kontextus, és mindkettőt háttérbe szorítja a teológiai értelmezés.”³³ A *Halotti Pompa* ennél radikálisabb, hiszen ahogy a recepció is észrevette, ott a hit és a tudás elégtelennek bizonyulnak, így a felidézett régi műfajoknak nincs már vallásos funkciója.³⁴ Márton László egyenesen azt állítja, hogy ez „nem egyszerűen blaszfémia, ez több annál: a *Halotti Pompa*, ha jól értem, az Evangélium visszavételét jelenti be.”³⁵ A trauma tehát felszámolja az összes értelmezési keretet, legyen az hit, tudás vagy éppen a jog, Borbély Szilárd erről a vákuumról a következőképpen vall:

A szüleimet ért rablőgyilkosság után minden elbizonytalanodott, azok az összefüggések, amelyek úgy tűntek, hogy kezdenek rendben lenni, hirtelen felborultak, és eltűnt mindenek az alapja.³⁶

Így aztán az olyan ellentétpárok is egyszerűen felcserélhetőek lesznek, mint élet és halál. Ez alapján cáfolja a szerző, hogy a *Halotti Pompa* a halálköltészet meghatározó példája lenne, éppen ellenkezőleg szerinte „nem a halálról szól, hanem az életéről. Az életet helyezi a középpontba, meg az emlékezetet.”³⁷ Talán ezért is lehetett az *Egy bűntény mellékszálai* két változatában ennyire eltérő két mondat, tartalmilag nincs is máshol ekkora eltérés a két szöveg között. Míg a rövidebben az utolsó előtti rész végén az áll, hogy „Mindebből majd valami olyasmit, ami az életre emlékeztet”³⁸, addig a hosszabban az olvasható, hogy „Valamit, ami a halálra emlékeztet”³⁹ A „valami”, amely az egyik helyen a halálra, a másik helyen az életre emlékeztet, nem más, mint a vers, amit a költő éppen a trauma elfojtása helyett ír meg:

Elhatározta, hogy erről nem beszél, nem ír. Úgy tesz, mintha meg sem történt volna. Aztán felborult a terve. A költőnek nincs magánélete. Az érzelmeket használja, amelyekkel, mint savakkal, kioldja a saját és mások testéből a jelentést, kiszűri a szöveg alapanyagát, amelyből aztán verseket, illékony, nem létező tárgyakat hoz létre. Valamit, ami a halálra emlékeztet.⁴⁰

³¹ *Valamiféle mintázat. Beszélgetés Tillmann Józseffel* = *Egy gyilkosság...*, i. m., 144.

³² *A jelentés sem a szövegben van. Beszélgetés Fodor Péterrel* = BORBÉLY Szilárd, *Egy gyilkosság mellékszálai*, i. m., 42.

³³ *Töredékek a gyilkosságról* = BORBÉLY, *Egy gyilkosság mellékszálai*, i. m., 9.

³⁴ MIKOLA Gyöngyi, *Lázadó imakönyv*, i. m., 111.

³⁵ MÁRTON László, *Visszajára fordítani*, i. m., 393.

³⁶ *Valamiféle mintázat*, i. m., 144.

³⁷ LAPIS József, „Jelekkel vannak tele a napok”, i. m., 40.

³⁸ BORBÉLY Szilárd, *Egy bűntény mellékszálai*, *Élet és irodalom*, 2007. december 21., 34.

³⁹ BORBÉLY Szilárd, *Egy bűntény mellékszálai*, = *Egy gyilkosság...* i. m., 204.

⁴⁰ *Uo.*

Ezek szerint az irodalom sem képes a traumától megszabadítani, hanem úgy van, ahogy Menyhért Anna mondja, hogy az érzelmi megértés utólagossága „egyszerre traumaoldó és traumaképző hatása.”⁴¹

Végső dolgok

Ennek távlatából újraolvasva a *Halotti Pompa* első könyvét még inkább kitűnik, hogy van négy vers (mind a négynek *Végső dolgok* a bevezető címe), amelyek a régi műfajokat se formailag, se témájukban nem imitálják egyáltalán. Azaz a jog előtti korszak által kínált kereteket nem veszik igénybe az elsíratáshoz, nem állítják kimondatlanul, hogy a szörnyűségek ezekben az időben távoli formákban még elmondhatók. Ezek a versek megszakítják tehát a hagyományt újraíró szekvenciákat, nagyon is hétköznapiak, versekbe öntött prózák inkább. A címeik ezért különös feszültséget hoznak, a keresztény hit nagybetűs központi fogalmai (Halál, Ítélet, *Pokol*, „Örökkévalóság”) így a szekularizált világban érvényüket veszítik. Azonban nemcsak az új kontextus által, hanem a szekularizált nyelvhasználatnak köszönhetően is (az *ítélet* már jogi fogalom is, a pokol ebben a világban már rég holt metaforája a szörnyűségeknek és kínoknak, és a név hallatán senkiben sem idéződik fel az eredeti jelentés). De itt nem áll meg az értelemadó keretek értelmetlenné válása, mint emlékszünk, a bűnüldözés is hiábavaló foglalatossággá válhat: „A nyomozók unottak. Őket nem érinti / meg semmi már. [...] A hullákat / Húsvét miatt gyorsan eltemették. Az ügyet / ad acta tették. És nem kapcsolták be a *Dies irae*” (*Végső dolgok. A Halál*).⁴² A már említett *Végső dolgok. Az Ítélet* pedig az igazságszolgáltatás értelmét kérdőjelezi meg: „A gyilkosok számára a büntetés értelmetlen, mert / a tett elkövetésekor elveszítette jelentőségét. Nincs teher, mely a vállukat nyomja. / Szabadok.” Jánossy Lajos ezeknek a soroknak az értelmezésével jut el a fogadtatástörténetből már ismerős tézishez, hogy itt „az evangéliumi történet a visszájára fordul”.⁴³ Ez látszólag ellentmond annak a fenti következtetésnek, miszerint a jog kerülne itt hatályon kívülre, de mivel az isteni és az emberi törvények azonosíthatók, ahogy erre a vers címe is felhívja a figyelmet, érvénytelenségük is közös, pótcselekvésükben színházzá válnak, az evangéliumi történetek a versekben a „Rettenet Színházává”⁴⁴ váltak, a tárgyalások pedig az igazság fizikai színházává, mert valós döntések helyett színre vitték a törvénykezés válságát.⁴⁵

⁴¹ MENYHÉRT Anna, *Személyes olvasás*, i. m., 41.

⁴² A verseket a következő kiadásból idézem: BORBÉLY Szilárd, *Halotti Pompa*, Pozsony, Kalligram, 2006.

⁴³ JÁNOSSY Lajos, *Kereszt(k)öltés* = <http://www.litera.hu/hirek/keresztkoltes> [2014. 03. 08.]

⁴⁴ SZILÁGYI Ákos, *Halálbarokk*, i. m., 223.

⁴⁵ Shoshana FELMAN, *The Juridical Unconscious*, i. m., 9. – Beszédes, hogy Borbély egyik drámája, *Az olaszliszka*. *Sorsalandráma*, mely egy traumatikus eseményt visz színre, a *Tárgyalás* és *Helyszínelés* című jelenetekben játszatja újra a történetet, miután az eredetileg a perspektívát adó Áldozat meghal. De talán még ennél is lényegesebb, hogy a Bíró, az Ügyvéd és az Ügyész nem jogi szaknyelven, hanem nagyon is biblikus-archaizáló hangvételben szólalnak meg.

A sorozat másik két verse is marad ezen belül a mindent érvénytelennek látó horizonton belül. A *Végső dolgok*. A *Pokol* mintha a támadást túlélte apa kórházi monológja, sőt, valamennyire portréja lenne, ahol így az ártatlan földi szenvedései kétszeresen átírják az eredeti pokol-képzetet, hiszen nem a bűnösök szenvednek és nem a túlvilágon. Az utolsó vers ebben a sorozatban a *Végső dolgok*. Az *Örökkévalóság*, amely az *Aeternitas*-versek következetesen kötőjellel írt *örökkévalóságát* értelmezi, mely talán a traumatikus múltbeli esemény jelenbéli kimerevített pillanatával azonosítható leginkább. Az „eredeti” Örökkévalóság legfeljebb kocsmánévként térhet vissza a profán világba: „a pogányok pedig csak itták a kólát / egy kocsmában, úgy hívják: *Örökkévalóság*.” A fogyasztói társadalom tipikus megoldása ez, amikor mitológiai és keresztény fogalmak és nevek jobb híján márka- és fantázianevekké válnak, melyek olvashatók így a mítoszok elleni erőszakként is. Ezt igazolja egy másik, már nem a sorozathoz tartozó vers is, mely párhuzamos valóságokként mutatja meg a Krisztus elleni brutális erőszakot és a mai világ banális eseményeit: „A boltok még nyitva voltak, / A bankokban liftbe szálltak, / a késő esti hírösszefoglaló / Híreit még sehol sem tudták, / Amikor Krisztus Urunk / szeméit kiszúrták.” (XIV. *Még fent volt a nap*).

Bár van abban igazság, hogy ezek a naturalisztikus részletek is egy barokk hagyomány újraírásai,⁴⁶ én mégis úgy látom, hogy az elvonttal-allegorikussal váltakozó „vaskos-reális”⁴⁷ mégiscsak a jelen horizontjának jelölője. Ezt azért gondolom így, mert, mint látni fogjuk, az *Egy bűntény mellékszálainak* a halott anya testét felidézõ emlékei közül sok már a *Halotti Pompában* megjelenik. Ezen kívül a passió mellett olyan jelenetekbe is betör az erőszak, ahol annak nem volt hagyománya, mint például a piétába (XI. *Amikor a fájaldalmában*) vagy Jézus elárultatásának epizódjába (XV. *Forgó golyón áll a Szerencse*), illetve hát van egy nagyon is árulkodó anakronizmus például *A megváltás szekvenciája* (*Redemptio*) befejezésében: „szegény zsidó szívét neki / keresztények kitepték”.

Távolítások

Ebben a fordított piétában először az anya kap hangot („az összetört Anya szólt”), de halála után (már nem idézőjelek között) következik egy nagyon is személyes megszólalás: „Vérben úszó holt Anyának, / értelmetlen halálának / oszd meg velem sebeit”. Ez azért is unikális, mert a kötetnek mind a három ciklusában más-más megoldásban, de minden esetben nagyon eltávolított módon és töredékesen tűnik fel csak az anya emléke. Mindezt természetesen csak akkor állíthatjuk, hogy ha elfogadjuk az *Egy bűntény mellékszálait* egy egyes szám harmadik személyű önéletrajzi elbeszélésnek. Ebben az esetben számtalan átfedést találunk a két szövegcsoport között, de a *Halotti Pompában* fellelhető szövegrészletek mennyisége csak igen kis

⁴⁶ FAZAKAS Gergely Tamás, *Elbeszélhetetlenségében elbeszélhető beszélgetés*, i. m., 106.

⁴⁷ DÉRCZY Péter, *A fájdalom katedrálisa*, i. m., 27.

részét teszi ki a prózai műnek. Az első rész két verse is a temetésre hazaszállított édesanya holttestével való találkozást, megérintését idézi fel: „Tapintásra merev volt. Nem bőrre, inkább valami kemény anyagra emlékeztetett.”⁴⁸ A költeményben viszont nincsen megnevezve a meghalt személy, és a beszélő magát sem nevezi meg, inkább leírását adja a holttestnek, ahogyan ezt a fenti mondat variációja is mutatja: „A bőr megszurkúl. Ráncos / lesz, és fogásra merev, / mint egy szövet.” (I. *Meghalt. És holtnak hitte mind*). Egy másik szövegben (*Rosarium. A Nimfákért*) az emlékező alany már harmadik személyű, de csak sejteni lehet az *Egy bűntény mellékszálai* az előbb említett jelenete alapján, hogy az édesanyára emlékszik vissza: „Emlékezetéből kihull / a várakozás ideje. Csak a körülmények maradnak, a nyitott tenyér, a félrecsúszott száj, a hideg érintés a homlokon” (A kapcsolódó mondat pedig a következő: „Az ajkával ugyanazt a hideg és merev anyagot érzékelte, mint a kezével. [...] Ekkor még közelebb hajolva látta [...] a száj körüli öltések nyomát, ahogy valakik megpróbálták a vicsorgást idéző, összetört fogsort elfedni.”⁴⁹ Végül a XIII. *Hogy megkínóztak Téged, Krisztusunk* kezdetű vers szintén csak a formát kölcsönzi, tehát a megszólitás ellenére Krisztus helyett az anya halott testének metonimiái („vérsavó”, „félrecsúszott száj”) tűnnek fel újból, immáron úgy, ahogy a prózaszöveg elbeszélője a boncolási jegyzőkönyvből és az ott mellékelt fotókból megismerte: „A szemhéjra azonban lassan vérsavó szivárgott”.⁵⁰

A második rész (*Ámor és Psziché-Szekvenciák*) verseiben a távolítás még erősebb, egészen más, a mai hétköznapi élet nyelvét használó történetekben jelenek utalások az édesanyára, jobban mondva a boncolási jegyzőkönyvben vizsgálati tárgyá lealacsonyított halott testére. Vagy még arra se, mint például a (XIV. *A pillangó enigmája*). Ez a következő verssel, a XV. *Munkahelyi légkör poszterrel* pusztán magára a megalázó, ezért traumatizáló procedúrára tesznek néhány utalást: „Aztán a / szeretet melegségének helyét elfoglalják a / jegyzőkönyvek.” (XIV. *A pillangó enigmája*) Ez a mondat pedig az *Egy bűntény mellékszálai*ban így olvasható: „A jelentés szenttelen, pontos rögzítésre törekvés csendje a szeretet helyére tolokodott.”⁵¹ A párvers elbeszélésének helyszíne már a boncterem, ahol megismétlődik a fotókon látott művelet:⁵² „Amikor a / törvényszéki boncoló megnyitja az össze- / roncsolódott koponyát, hátul, a tarkónál / vágja körül a bőrt, és tolja előre az arcra.” (XV. *Munkahelyi légkör poszterrel*). Ez a szöveg él azzal a már megismert hatásmechanizmussal, hogy egymás mellé helyez össze nem illő minőségeket, ebben az esetben a tudományos tárgyilagosságot és a giccsot: „A falí poszteren a pufók Ámor.” Mindeme megoldások jellemzik a harmadik rész (*Haszid Szekvenciák*) egyes verseit is, nevezetesen, hogy a boncolási jegyzőkönyv töredékei megjelennek egy idegen kontextusban. A különbség annyi, hogy itt főként különféle biblikus elemek keveréséből létrejövő fikatív, de ószövetségi történetként

⁴⁸ BORBÉLY Szilárd, *Egy bűntény mellékszálai*, = *Egy gyilkosság...* i. m., 199.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ I. m., 190.

⁵¹ I. m., 181.

⁵² „Majd a hajás fejbőrnek az arcra történő előrehúzását követően a koponya szakszerű megnyitását láthatta, az agyvelő vizsgálatának fázisait.” (I. m., 183.)

ható szövegekbe kerülnek be ezek a fragmentumok: „A fölfelé fordult / szemgolyóból a paradicsomnyira / duzzadt szemhéj miatt takarásban maradt a szembogár”⁵³ (I. „A Megváltó akkor fog eljönni” 2). Egyetlen vers van, amely erős identitást nyer egyrészt az *Apokrif*-parafrázissal, másrészt, hogy olyan momentumra emlékszik, a szülők véres ágyneműjének elégetésére,⁵⁴ mely máshol nem található meg: „A kerti széket ott feledte volna [...] Az alkonyatban, mint benzinben, égtek / Ott ketten ők”. (*A tegnapiról egy szekvencia*). Már a szerkezetével megfordítja az *Apokrif* apokalipsziséét, azzal indít ugyanis, amivel Pilinszky klasszikussá vált művének második része zárul, az elszemélytelenedést jelentő gazdátlan tárgyak képével. Itt már (személyek nélkül) nem lehetséges a tékozló fiú példázata, nincs kihez hazatérni, a cél nélkül (teleológia és teológia nélkül) pusztító tűz már végzett velük.

Ennek a versnek a második felében születik meg az elszemélytelenedésnek az a módja, amit már nem lehet tovább fokozni és egyben az egyik erős karakterjegyet is adja a harmadik ciklusnak. Megjelenik az *Én* ugyanis, de mindvégig megmarad üres grammatikai formának, egy olyan személyes névmás lesz, amely valójában *személytelen*, a nyelvtankönyvek absztrakt szereplője csupán: „Az alkonyatban, mint benzinben, égtek / Ott ketten ők, amíg az angyal lát-/ Ott zuhanni le a Harmadik Mennyből /Egy fényes csillagot, amely aláhullt, / És pontosan hasonlított az *Én-re*”. A teremtéstörténet immár nem emberi személyiséget hoz létre, az *Én* a (Szent)írás által egy pusztán materialitásban, papíron létező betűkapcsolattá fokozódik le: „És távolságot két betű között, / Amíg jel és jel tere által *Én-t* teremt / Az Írásban Isten”. Ezt az *Én-t* más versekben sem mondja ki senki, hogy ezáltal személyiséget nyerjen vele önmagának, hanem elvont létezésében lesz főszereplője a hászid bölcselkedéseknek, enigmatikus kijelentéseknek, továbbra is a de man-i értelemben vett inskripciót, a jel anyagszerűségét, élettelenességét hangsúlyozva: „Majd olvassa a bevésést / betűket, mert a legnagyobb titok / mégis a kő, amely csupán jelenti / az *Ént*. S nem mondja, hogy: *Amen*.” Nincs remény arra sem, hogy esetleg az én-te viszonyként értett Isten–ember kapcsolatból megszülethessen a nem-materiális *Én*, mert a hétköznapi beszédben automatikusan felcserélhető én-te jelölés a teremtésben nem válhatnak egymás behelyettesítőivé, az *Én* az Isten attribútuma marad, még ha két összetartozó vers egymás variánsaiként azt is sugallná, hogy lehetséges lenne az én-pozíció átadása: „[...] először / a *Te* szót teremtette meg. [...] Isten ekkor halálosan elfáradt, / és elaludt, Álmában azt morogta: *Én, én...* / Ebből lett az ember teste, amely a Másolat.” (IX. *Taub Eizik rabbí*). És a pár oldallal később található variáns: „Isten először az *ént* / teremtette meg. [...] Isten / lepecsételte a száját az *Én*nel, hogy ne jöhessen ki. Csak ha Isten mondja: »*Én*«.” (XI. *Hersele Rabbi ekképp mondta tovább*).

⁵³ „egy krumplics nagyságúra duzzadt hályog aláfordult és eltakarta a szemgolyót” (I. m., 190.)

⁵⁴ „A ráncok merevségére élesen emlékszik. A vértől megkérgeződött, beszáradt textilekre, amelyeket az udvaron égetett el. A folyton szitáló esőben előbb benzinnel öntötte le őket, hogy lángra kapjanak. A vérfoltokról persze ránézésre nem lehetett tudni, melyik Ilonáé és melyik Mihályé. Karácsony harmadnapján az alkonyat szürkéségében a sáros udvaron pislákkolt a tűz.” (I. m., 182.)

Az ennek ez a radikális „grammatikalizálódása” nyilvánvalóan a szerző irodalomelméleti műveltségén is alapul. Mint láttuk, az *Egy bűntény mellékszálai* a személyesség megszűntetésében szintén számos eszközt bevet, az egyik a tudományos beszéd objektívításának a felhasználása: „Tudta, a trauma utáni állapot az érzelmek elsivárosodásával jár”.⁵⁵ De mégis nagyon erős hatása van annak, ha egy költő-irodalomtörténész saját szakmája nyelvét használja valami egészen másra, a trauma távolítására. A nyomozás közvetlenül a bűntényről szóló tanúvallomást csak egyetlen egyet tud felmutatni, az is feltehetőleg hazug és cinikus, de a szöveg olvasója düh és felháborodás helyett a magyar irodalomtudományt régóta jellemző tárgyilagos, személytelen beszédmóddal⁵⁶ él: „A szöveg szerveződését a Büntető [sic!] Törvénykönyv textusa strukturálja. [...] Ilyen értelemben az Elbeszélő vallomása az irodalmi szövegekhez hasonló, azok is megkötik olvasóikkal a maguk szerveződését”.⁵⁷ Ez utóbbi mondat fontos következtetésre is vezet: azzal, hogy Lejeune itthon is nagy karriert befutott fogalmára utal, az *önéletrajzi paktumra* (amely az olvasás-értelmezést, különösen a személyes olvasást tehát a jog keretrendszeréből eredezteti),⁵⁸ egyszerre kérdőjelezi meg mindkét diskurzus, a jog és az irodalomtudomány traumára irányuló megértési erőfeszítéseit. Persze Lejeune koncepcióját sokan bírálták már, de Borbély Szilárdnál többről van szó, mert nemcsak a szerveződés-metaphora alkalmatlan az emberi viszonyok leírására, hanem az erre az alapvető metaforára építő jogrendszer is az, (ahogy egy más helyen írja) ha az emberhez méltó élet igényét szeretnék megfogalmazni:

Mindezeket az igényeket már rég nem a jog fogalmai szerint felfogva, tehát nem a szubjektumot állítva a középpontba, aki a szintén a felvilágosodás korának szerveződés-fogalmi szerint mintegy aláírta a jog szubjektumaként felfogott szubjektumként azokat a számon kérhető szerveződések, amelyek alapján jogot formálhat [...] az egyenlőséghez, a szabadsághoz, az emberi nem minden tagjához fűződő felszámolhatatlan testvéri közelség jogaira.⁵⁹

Azért nem lehet ennek a törekvésnek a korábbi jogi (mint a fenti idézetből látható, kellően tautologikus) diskurzus az alapja, mert a szülei tragédiája után lefolytatott kudarcos nyomozás és bírósági tárgyalás-sorozat a jogi szubjektumként értett anyát és apát valójában objektumként kezelte:

Az egész megszegőítő volt: a gyilkosság brutalitása, Ilona és Mihály nyomozati tárgyává válása. Ahogy idegen emberek kutakodtak életük bizalmas részletei után; ahogy ezt tették, a méltóságuk megsértése volt.⁶⁰

⁵⁵ BORBÉLY Szilárd, *Egy bűntény mellékszálai*, = *Egy gyilkosság...*, i. m., 181.

⁵⁶ MENYHÉRT Anna, *Személyes olvasás*, i. m., 13.

⁵⁷ BORBÉLY Szilárd, *Egy bűntény mellékszálai*, = *Egy gyilkosság*, 186.

⁵⁸ Maga Borbély is egymás mellé rendeli a „modernitás szerző körüli felhajtását” és ugyanennek a kornak a törekvését egy „atomizált társadalmi tér” kialakítására, amit éppen azzal lehet elérni, ha az individuum mint jogi szubjektum és nem mint a közösség tagja kötődik az államhoz. (BEDECS László, *Egyszer láttam zsiráfot*, i. m., 175.)

⁵⁹ BORBÉLY Szilárd, *Tűnődések és megfontolások a Kaddisról* = *Egy gyilkosság*, 26.

⁶⁰ BORBÉLY Szilárd, *Egy bűntény mellékszálai*, = *Egy gyilkosság...* i. m., 204.

A *Kaddisról* írt esszé a holokausztban méltóságuktól és életükről megfosztott emberekről beszél, az *Egy bűntény mellékszálai* viszont csak a szüleiről állítja ugyanezt. A két trauma mégis egymást is magyarázza, s ez ad arra is választ, hogy miért is kerülhetett be valamivel később egy harmadik könyv, a *Haszíd Szekvenciák* a *Halotti Pompába*. Felman a híres perek kapcsán mondja azt, hogy a személyes traumákat tárgyaló perek kollektív traumák emblémájává és ikonjává válhatnak, mint az O. J. Simpson-per az afro-amerikaiak és a nők elleni erőszak traumáját is színre vitte, és fordítva, az Eichmann-per egyetlen személy elleni eljárásban próbálta a holokauszt kollektív traumáját feldolgozni.⁶¹ Menyhért Anna szerint ez a kölcsönös viszony a kortárs magyar irodalmat is jellemzi, az önéletrajzok, vallomások a személyes traumákkal való szembesülésnek köszönhetően a kollektív traumákat is meg tudják közelíteni.⁶² Ennek megfelelően a harmadik részt vizuálisan már nem a személyes traumának formát adó régiségből származó alkotás vezeti be (mint ahogyan történik az előző kettőnél idősebb Lucas Cranach *Keresztre feszítéséből* vett részletekkel), hanem egy „fotóátírat”, amely csak stilizálásával közelíti ezekhez a metszetekhez a deportálásokon készített fényképet. Ezért a kötet befejezésében már a holokausztról szóló, annak emlékeztető hol utalásszerűen, hol szinte dokumentumhűséggel megidéző versek dominálnak. Ilyen például *A zsidótlanítás szekvenciája*, amely szintén versbe tördelt próza, szinte Ember Mária *Hajtűkanyarjának* a korabeli dokumentumokkal megszakított narrációját idézve ezzel, mintha ezzel együtt Hannah Arendt vitatott kifejezésének, *a gonosz banalitásának* az illusztrációját is adná.

De sokkal jellemzőbb a versekre a mindent átható kétely, utolsó példaként álljon itt a Káin-Ábel-történet újraírása. Azért esett erre a szövegre a választásom, mert személyes üzenetet is hordoz számomra: egy beszélgetésünk alkalmával elmondtam neki azt a koncepciómat, hogy Káin nyelve az isteni kinyilatkoztatás defigurálása, Ábel pedig szótlansága ellenére képes továbbvinni ezt a hagyományt minden ironia nélkül.⁶³ Mindezt Rilke *Der blasse Abelknabe spricht* kezdetű versére építettem, s elmondtam neki, hogy Kosztolányi fordítását nem tartom jónak, mert olyat beleír, ami végképp nincs az eredetiben. Az „Ich glaube, mein großer Bruder wacht / wie ein Gericht” sorokról van szó, amely nyers fordításban körülbelül úgy hangozna: Azt hiszem, a bátyám őrködik, / mint egy ítélőszék.” Ezzel szemben Kosztolányi a következőképp ültette át magyarra: „A bátyám virraszt s én ezt rebegem, / ámen.”⁶⁴ *A Haszíd Szekvenciák* egyik verse, a (XV. *Amikor Káin hirtelen*) ezt a „téves” Kosztolányi-fordítást használja fel a vers befejezésében: „A Rossz Angyal / mondta: »Így lesz mindig.« És rá a Jó: »Ámen.« A szöveg egyedi hangot üt meg a történet irodal-

⁶¹ Shoshana FELMAN, *The Juridical Unconscious*, i. m., 6–7.

⁶² MENYHÉRT Anna, *Személyes olvasás*, i. m., 52.

⁶³Ez az eszmefuttatás egy tanulmány részeként a beszélgetés után nem sokkal meg is jelent: TAKÁCS Miklós, *Káin nyelve, Ábel szótlansága. Káin és Ábel történetének újraértelmezése két századfordulós költeményben* (Rainer Maria Rilke *Der blasse Abelknabe spricht* és *Ady Endre Káin megölte Ábelt című versében*), *Protestáns Szemle*, 2004/4, 167–190.

⁶⁴ Rainer Maria RILKE, *Verseik*, Szeged, Ictus, 1995, 21.

mi feldolgozásai között, mert a gyilkosságot brutálisan jeleníti meg, ahol Ábel nem egyéb, mint valódi áldozat helyettesítő áldozat helyett, hiszen Káin úgy végez vele, mint egy haszonállattal: „Aztán Káin kivágta Ábel hátából a színhúst”. De nekem mégsem ebben áll a radikalitása, hanem abban, hogy meglátja és megláttatja a félreértésben (?) vagy a rímkényszerben (?) azt, amit az Evangélium visszavételének nevezett Márton László. Mert mi más az, ha a „jó”, aki egyben az áldozat, *jóváhagyja* a rajta elkövetett erőszakot? Ha a „jó angyal” *legitimálja* a „rossz angyal” hatalmát?

Ilyen kérdések sorjáznak, ha Borbély Szilárd verseit, esszéit és interjúit olvassuk. Mindenre rákérdez, mindent megkérdőjelez, legyen az vallás, jog, irodalom vagy éppen a tudomány. Kétkedésének ősforrása, traumája most már a mi traumánk, személytelenségbe rejtett személyessége most már a miénk, s ez majdhogynem elhetetleníti, elnémítja a róla való személytelen, tehát irodalomtudományos beszédet.